

підземних, охорона ґрунту, атмосферного повітря, покращення стану зон санітарної охорони, очищення поверхневих ставків із селитебних територій, благоустрій водоохоронних та прибережних захисних смуг водних об'єктів, зачищення русел річок і дна водосховищ, укріплення берегів, і, саме головне, попередження забруднення водних об'єктів власноруч людиною.

Совгіра С.В., Гончаренко Г.Є.

УПОРЯДКУВАННЯ ВОДООХОРОННИХ ЗОН ТА ПРИБЕРЕЖНИХ ЗАХИСНИХ СМУГ

Для попередження забруднення річки, знищення рослин і тварин, що оселяються на її берегах, а також для створення сприятливих умов для її існування, з обох берегів річища на території долини встановлюються прибережні захисні смуги (ПЗС) та водоохоронні зони (ВЗ). Ці ділянки є природоохоронними територіями, господарська діяльність на яких має певні обмеження і регулюється Водним кодексом України.

Водоохоронні зони і прибережні захисні смуги є природоохоронними територіями. Їх межі в природі закріплюються водоохоронними знаками.

Екологічний стан та якість води річок багато в чому залежать від стану їх водоохоронних зон (ВЗ) та прибережних захисних смуг (ПЗС). У разі належного інженерного та біотехнічного упорядкування ВЗ (ПЗС) створюються бар'єри на шляху поверхневого стоку забруднених вод.

Велике значення має також використання прибережних територій. Ці завдання необхідно вирішувати комплексно зі створенням на території ВЗ (ПЗС) відповідної ландшафтної структури.

Згідно ст 87 Водного кодексу України водоохоронна зона – це природоохоронна територія регульованої господарської діяльності, що створюється для підтримання сприятливого режиму водних об'єктів, попередження їх забруднення, засмічення і вичерпання, знищення навколводних рослин і тварин, а також зменшення коливань стоку вздовж річок, морів та навколо озер, водосховищ і інших водойм [1].

Водоохоронні зони є природоохоронною територією господарської діяльності, що регулюється.

На території водоохоронних зон забороняється:

- 1) використання стійких та сильнодіючих пестицидів;
- 2) влаштування кладовищ, скотомогильників, звалищ, полів фільтрації;
- 3) скидання неочищених стічних вод, використовуючи рельєф місцевості (балки, пониззя, кар'єри тощо), а також у потічки.

У окремих випадках у водоохоронній зоні може бути дозволено добування піску та гравію за межами земель водного фонду на сухій частині заплави, у праруслах річок за погодженням з державними органами охорони навколишнього природного середовища, водного господарства та геології.

Зовнішні межі водоохоронних зон визначаються за спеціально розробленими проектами.

Порядок визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режим ведення господарської діяльності в них встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів зобов'язані доводити до відома населення, всіх зацікавлених організацій рішення щодо меж водоохоронних зон і прибережних захисних смуг, а також водоохоронного режиму, який діє на цих територіях.

Контроль за створенням водоохоронних зон і прибережних захисних смуг, а також за додержанням режиму використання їх територій здійснюється виконавчими комітетами місцевих Рад народних депутатів і державними органами охорони навколишнього природного середовища.

Отже, аналізуючи вищенаведені положення Водного Кодексу, відзначимо, що зовнішні межі водоохоронних зон визначаються фахівцями за спеціально розробленими проектами на основі нормативно-технічної документації. Чим інтенсивніше господарювання на річці, тим більшими мають бути водоохоронні зони.

Згідно з даними науковців Науково-дослідного інституту водогосподарсько-екологічних проблем України, у разі відсутності обрушення берегу або його ерозійної активності та вузької смуги підтоплення, ширина ВЗ встановлюється по обидва боки від водотоку (Методика з впорядкування водоохоронних зон малих річок України, 2004):

– для малої річки – 250 м;

– для середньої річки – не менше 500 м;

– для великої річки – від 1 км (у випадку збережених природних комплексів на території долини) до 7–8 км (у випадку переважання ріллі та наявності крутизни схилів понад 2° на більш ніж 50% території).

Пересічно, ширина водоохоронної зони малої річки у разі відсутності берегової ерозії становить 0,25 км по обидва боки від водотоку. У випадку, коли у водоохоронній зоні є берегові схили (крутизною понад 5°), ширина водоохоронної смуги подвоюється.

Проте, наголосимо, що це мінімальні, а не оптимальні величини водоохоронних територій.

Вченими встановлено, що оптимальна величина ВЗ малої річки, що протікає в межах листяного лісу (а отже, її долина знаходиться чи не в найкращому у водоохоронному значенні стані) на супіщаних ґрунтах з нахилом $2,5^\circ$ дорівнює 700 м. Проте, інтенсивне освоєння річкових долин та водозборів здебільшого не дозволяє вилучити такі площі землі із загального вжитку.

На ширину водоохоронної зони впливає цілий ряд чинників. Їх межі встановлюються з урахуванням рельєфу місцевості, затоплення, підтоплення, крутизни берегових схилів, їх експозиції, типів ґрунтів, наявності ерозійних процесів, і, чи не найголовніше, – характеру господарювання в долині.

Враховуючи, що ліси виконують значну водоохоронну функцію, межі водоохоронних зон у них не встановлюються.

ВЗ має внутрішню та зовнішню межі. Внутрішня межа ВЗ збігається з мінімальним (меженним) рівнем води у річці. Зовнішня межа ВЗ прив'язується до наявних контурів сільськогосподарських угідь, шляхів, лісосмуг, меж заплав, терас, бровок схилів, балок та ярів.

Ширина ВЗ на низинних пологих берегах визначається межею підтоплених земель, до якої додається мінімальний розмір протиерозійної смуги (не менше 50 м).

Участь громадськості у збереженні малих річок ВЗ в межах території ерозійної активності (ділянки землі, де утворюються яри, інтенсивно розмиваються береги чи схили; є улоговини, якими стікають дощові води, чи гірські масиви, крутосхили) обов'язково має включати усю зону можливої ерозії (тобто, увесь схил чи яр) і додатково збільшується ще й на протиерозійну смугу шириною 150 м, що відраховується від лінії ерозійної активності або лінії переробки берегу.

Спрощуючи механізм визначення зовнішньої межі ВЗ, пропонуємо зробити це таким чином:

а) знайти найбільш віддалену від річки лінію:

- затоплення у разі максимального повеневого (паводкового) рівня води;
- берегоруйнування, меандрування;
- тимчасово та постійно підтоплених земель;
- берегових схилів і сильноеродованих земель.

б) додати до неї ще 150 м. Сума складатиме ширину ВЗ у конкретному випадку.

Зовнішня межа ВЗ на землях сільських населених пунктів, землях сільськогосподарського призначення, лісового фонду, на територіях лісгосподарських, водогосподарських, рибгосподарських підприємств, а також на землях інших власників визначається з урахуванням ще цілої низки чинників, зокрема:

- зони санітарної охорони джерел питного водопостачання;
- наявності джерел забруднення вод;
- існуючих меліоративних систем, каналів, дамб чи доріг тощо.

На території населених пунктів розміри ВЗ, як і ПЗС, встановлюються відповідно до існуючих на час встановлення конкретних умов забудови, але не ближче, ніж 10 м від берега, виходячи з умов експлуатації річки.

Якщо паралельно річці проходить меліоративний канал, дамба чи дорога, що є перешкодою для прямого потрапляння забруднених стічних вод у річку, зовнішню межу ВЗ доцільно провести ними.

Визначившись із межами ВЗ, проаналізуємо специфіку землекористування на цих територіях.

На території водоохоронної зони річки в процесі землекористування має забезпечуватися раціональне використання усіх наявних природних ресурсів.

Плануючи господарювання у водоохоронній зоні, зокрема при оранці, необхідно враховувати протиерозійні та водоохоронні заходи, зокрема:

- проводити оранку земель поперек схилів при крутизні схилу більше 7°;
- висів однорічних і багаторічних просапних культур доцільно проводити на схилах крутизною не більше 7°, а на більш крутих схилах – висівати лише багаторічні трави;
- надавати перевагу дрібноконтурному землеробству (площа окремих полів не має перевищувати 10 га);
- доцільно використовувати такі добрива, що менше вимивають ґрунт, зокрема – гранульовані.

Бажано винести за межі водоохоронної зони тваринницькі комплекси та ферми, літні табори, загороди для худоби, ліквідувати гноєсховища та обвалувати їхню територію.

У лісових масивах, що знаходяться на території зони, встановлюється суворий режим ведення лісового господарства з проведенням лише санітарних рубок та рубок догляду.

Берегові схили крутизною більше 5°, незалежно від їхньої рослинності, відносяться до території ерозійної активності, у тому числі яри, балки, улоговини стоку паводкових вод.

Залежно від природних умов у межах водоохоронної зони можуть виділятися ділянки як суворого режиму господарювання, так і ділянки з частковим обмеженням господарювання.

До перших відносяться лісові масиви, заплавні водойми, підтоплені землі, зростаючі яри, береги, що руйнуються та оповзають. До других – балки та улоговини, території можливого зсуву берегів чи схилів, протиерозійні схили, слабопідтоплені землі.

Будь-які роботи на водозборі, які можуть призвести до негативного впливу на річку, заборонені згідно з положеннями Водного кодексу України. А їх перелік може бути досить значним, починаючи від прання синтетичними пральними порошками та миття автомашин на березі річки і закінчуючи глобальними меліоративними проектами.

Недопустимі у водоохоронній зоні і будь-які роботи з видобутку глини, гравію, піску, граніту тощо. Вони призводять не тільки до прямого забруднення довкілля побічними продуктами (стічними водами, супутніми шлаками тощо), але можуть викликати перерозподіл ґрунтових вод на значній території. Якщо у криницях раптом почала зникати вода, чи вона стала на смак солоною – шукайте на водозборі кар'єри.

Із метою охорони поверхневих водних об'єктів від забруднення і засмічення та збереження їх водоносності вздовж струмків, річок, навколо озер і морів, водосховищ та інших водойм в межах водоохоронних зон на основі проектів землеустрою виділяються земельні ділянки під *прибережні захисні смуги*. У вітчизняній науковій літературі активно обговорюється питання щодо встановлення прибережних захисних смуг в межах населених пунктів та вдосконалення нормативної і містобудівної документації, щодо ефективного управління земельними ресурсами органами місцевого самоврядування і органами виконавчої влади в сучасних земельних відносинах.

Проблематиці окремих аспектів встановлення прибережних захисних смуг присвятили свої наукові праці такі вчені, як П. Кулинич [3], А. Мірошніченко [4], В. Носік [5], І. Потапчук [6], О. Черноус [7] та інші. Разом з цим, нині як у законодавстві, так і у вітчизняній науці відсутнє чітке визначення поняття прибережних захисних смуг та їх встановлення згідно містобудівної документації, яке б давало можливість повноцінно управляти земельними ресурсами.

Прибережна захисна смуга – це територія обмеженої господарської діяльності. Тут забороняються будь-які роботи, окрім влаштування сінокосів та пасік.

Згідно із статтею 89 Водного кодексу України прибережні захисні смуги є природоохоронною територією з режимом обмеженої господарської діяльності. У прибережних захисних смугах уздовж річок, навколо водойм та на островах забороняється:

- 1) розорювання земель (крім підготовки ґрунту для залуження і залісення), а також садівництва і городництва;
- 2) зберігання та застосування пестицидів і добрив;
- 3) влаштування літніх таборів для худоби;
- 4) будівництво будь-яких споруд (крім гідротехнічних, гідрометричних та лінійних), у тому числі баз відпочинку, дач, гаражів та стоянок автомобілів;
- 5) миття та обслуговування транспортних засобів і техніки;
- 6) влаштування звалищ сміття, гноєсховищ, накопичувачів рідких і твердих відходів виробництва, кладовищ, скотомогильників, полів фільтрації тощо.

Об'єкти, що знаходяться в прибережній захисній смузі, можуть експлуатуватись, якщо не порушується її режим. Непридатні до експлуатації споруди, а також ті, що не відповідають встановленим режимам господарювання, підлягають винесенню з прибережних захисних смуг.

Згідно Кодексу прибережні захисні смуги встановлюються по берегах річок та навколо водойм уздовж урізу води (у меженний період) шириною:

- для малих річок, струмків і потічків, а також ставків площею менше 3 га – 25 метрів;
- для середніх річок, водосховищ на них та ставків площею більше 3 га – 50 метрів;
- для великих річок, водосховищ на них та озер – 100 метрів.

Згідно ст. 60 Земельного кодексу України, якщо крутизна схилів перевищує три градуси, мінімальна ширина прибережної захисної смуги подвоюється [2].

Прибережні захисні смуги встановлюються на земельних ділянках всіх категорій земель, крім земель морського транспорту.

Землі прибережних захисних смуг перебувають у державній та комунальній власності та можуть надаватися в користування лише для цілей, визначених Кодексом.

У межах існуючих населених пунктів прибережна захисна смуга встановлюється з урахуванням містобудівної документації.

Прибережні захисні смуги встановлюються за окремими проектами землеустрою (ст. 88 ВК України) [1].

Уздовж морів та навколо морських заток і лиманів виділяється прибережна захисна смуга шириною не менше двох кілометрів від урізу води.

Враховуючи сучасні методичні розробки та наукові рекомендації, дещо доповнимо положення про ПЗС.

Для малої річки, у разі відсутності ерозії берегів, у межі ПЗС входить смуга завширшки 25 м по обидва береги від річища.

Внутрішньою межею ПЗС є рубіж від меженного рівня води у річці. Зовнішньою межею ПЗС є рубіж найбільш інтенсивного розвитку несприятливих процесів взаємовпливу річки та берегу.

Берегові схили з крутизною більше 5° (включаючи яри, балки, улоговини стоку), незалежно від рослинності, відносяться до території ерозійної активності та належать до території ПЗС.

У заплавах або на крутосхилах зовнішня межа ПЗС приймається не ближче, ніж 50 м від бровки берегу в напрямку до вододілу. У випадку, коли річка на певній ділянці має декілька рукавів, то ПЗС встановлюється по обидва береги річки від крайніх рукавів.

Водночас, питання удосконалення управління земельними ресурсами прибережних захисних смуг потребує подальшого дослідження, особливо в аспекті запровадження в Україні ринку земель.

Підсумовуючи вище наведене, зазначимо, що викладені положення про ВЗ та ПЗС стануть у нагоді при організації конкретної природоохоронної роботи в басейні річки. А саме: проводячи незалежну громадську експертизу, насамперед бажано:

- дослідити дотримання ширини ПЗС та обмежень щодо порядкування у ній на усьому протязі річки; характер господарювання в межах ВЗ та його відповідність положенням Водного кодексу України; наявність необхідних водоохоронних позначок на межі ВЗ та ПЗС річки;

- визначити наявність у відповідних органах (облводгоспи та органи екобезпеки) документів землевідведення ВЗ та ПЗС;

- підготувати необхідні звіти та ознайомити з ними органи місцевого управління та облводгоспів.

Дослідження стану ПЗС та ВЗ не потребують великих матеріальних (фінансових) затрат, наявності фахівців, проте, звіти про їх стан є свідченнями дотримання (порушення) конкретних законодавчих документів держави (зокрема, положення Водного кодексу України).

Організуючи екологічну кампанію необхідно:

- встановити водоохоронні позначки на межі ВЗ та ПЗС в межах населеного пункту та неподалік від нього;

- обладнати інформаційні щити про правила поводження в межах ПЗС та ВЗ;

- відмежувати ПЗС лісосмугою чи чагарниками;
- провести благоустрій територій в межах ПЗС тощо.

Нижче наведені результати аналізу дій, які необхідно проводити в межах річкових басейнів.

Таблиця 1

Аналіз дій, необхідних у басейнах малих річок

Мінімізовані аграрні забруднення в стоках з полів	
<p><i>Сильні сторони</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • чистіша вода • прозора вода • відсутні хімічні забруднення, які перевищують встановлені норми • збільшення різноманіття флори і фауни в річці 	<p><i>Слабкі сторони</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • зменшення врожайності • зростають затрати праці
<p>Можливості</p> <ul style="list-style-type: none"> • відпочинок біля річки • матеріальний зиск • створення платних пляжів 	<p>Загрози</p> <ul style="list-style-type: none"> • ймовірність зростання нещасних випадків
Змінізовані забруднення в комунальних стоках	
<p><i>Сильні сторони</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • чистіша і прозора вода • відсутність хімічних і органічних забруднень • збільшення різноманіття флори і фауни річки 	<p><i>Слабкі сторони</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • додаткові матеріальні витрати (очисні споруди) • зменшення засівних площ
<p>Можливості</p> <ul style="list-style-type: none"> • відпочинок • матеріальний зиск • створення платних пляжів • додаткові робочі місця 	<p>Загрози</p> <ul style="list-style-type: none"> • ймовірність зростання нещасних випадків • можливість аварійних випадків на очисних спорудах
Береги річки, укріплені зеленими насадженнями	
<p><i>Сильні сторони</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • збільшення прибережної флори і фауни • необміління річки • естетичний вигляд • відсутність зсуву берегів 	<p><i>Слабкі сторони</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • зменшення пляжних територій • додаткові витрати з місцевого бюджету
<p>Можливості</p> <ul style="list-style-type: none"> • матеріальний зиск 	<p>Загрози</p> <ul style="list-style-type: none"> • падіння сухих дерев і створення заплав
Рекультивовані знищені ділянки берегів	
<p><i>Сильні сторони</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • відновлення природного стану річки 	<p><i>Слабкі сторони</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • матеріальні затрати організацій, винних у знищенні
<p>Можливості</p> <ul style="list-style-type: none"> • збільшення територій відпочинку 	<p>Загрози</p> <ul style="list-style-type: none"> • протест організацій
Визначені і впорядковані місця для рекреації, пляжів	
<p><i>Сильні сторони</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • відпочинок • матеріальний зиск 	<p><i>Слабкі сторони</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • погіршення санітарного стану • зменшення частки природних

• додаткові робочі місця	біоценозів
Можливості • робочі місця • розвиток підприємництва	Загрози • нещасні випадки • засмічення територій
Державний контроль за використанням річки і середовища	
Сильні сторони • додаткові робочі місця • чиста річка	Слабкі сторони • обмежений доступ до території
Можливості • робочі місця	Загрози • протест населення

Головними причинами загострення проблем раціонального використання водних ресурсів малих річок та їх охорони є антропогенне навантаження на заплаву, насамперед розміщення в межах водоохоронних зон та прибережно-захисних смуг об'єктів виробництва та звалищ твердих побутових відходів, відсутність в селищах, що розташовані вздовж берегів, каналізаційної мережі й очисних споруд, розорювання заплави для виробництва сільськогосподарської продукції.

На наш погляд, актуальним завданням спеціалістів у галузі охорони вод є розробка системи комплексної охорони малих річок, яка б не заважала умовам проживання населення й одночасно дозволяла перехоплювати забруднення, які надходять до водотоку. Така система сприятиме поліпшенню екологічного стану малих річок України.

Основними заходами щодо вирішення екологічних проблем малих річок мають стати:

- 1) розробка спеціальних програм щодо відродження конкретної річки;
- 2) виконання природоохоронного законодавства, щодо умов розміщення та експлуатації у басейнах малих річок об'єктів господарювання чи рекреації;
- 3) санітарний контроль за станом малих річок;
- 4) створення сприятливих умов для відтворення рибних запасів; охорона тваринного світу річки;
- 5) запобігання антропогенній, водній і вітровій ерозії у долині річки;
- 6) насадження лісів і чагарників уздовж берегів долини, на її схилах і на заплаві;
- 7) перехід на водозберігаючі технології та повне очищення господарсько-побутових і промислових стоків;
- 8) посилення контролю за дотриманням природоохоронних нормативів скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти;
- 9) встановлення водоохоронних зон для всіх водних об'єктів;
- 10) обмеження скидів промислових вод у річки, ставки та інші водні об'єкти;
- 11) очищення русел і заплав річок і ставків від сміття;
- 12) вдосконалення технологій виробництва і технологій утилізації відходів;
- 13) здійснення контролю за випасом худоби в заплавах, запобігання попадання в річки добрив і отрутохімікатів з полів, а також фекальних мас;

14) посадка лісу вздовж русел малих річок і прилеглих до річкових долинах ярів;

15) проведення роз'яснювальних заходів з населенням по основах раціонального природо- і водокористування.

Дотримання наведених водоохоронних «заповідей» є легшою і доступнішою справою, ніж боротьба з наслідками забруднення поверхневих і підземних вод.

Література:

1. Водний кодекс України : за станом на 19 січня 2012 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Відомості Верховної Ради України, 1995. – № 24. – Ст. 189. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80>.
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3/4. – Ст. 27.
3. Кулініч П. Ф. Правовий режим земель водного фонду / Кулініч П. Ф. // Земельне право України. – 2008. – № 5–6. – С. 19–30.
4. Мірошніченко А. М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А. М. Мірошніченко, Р. І. Марусенко. – К. : Правова єдність, 2009. – 169 с.
5. Носік В. В. Два кодекси мої... / В. В. Носік // Вісник прокуратури. – 2001. – № 1 (7). – С. 32–36.
6. Потапчук І. М. Прибережна смуга морів як елемент правової охорони морів в Україні / І. М. Потапчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Юридичні науки. – 2005. – № 65–66. – С. 100–102.
7. Черноус О. Правовий режим водоохоронних зон / О. Черноус // Юридичний журнал. – 2008. – № 7–8. – С. 102–106.